

عربستان نشان داده است در سال‌های اخیر بیش از پیش درگیر برخی از مسائل به شدت با رنگ و بوی سیاسی شده^۱ و تقریباً از رسیدگی به سایر مسائل اجتماعی و اقتصادی و مدیریتی غافل مانده است.

از آنجا که هر سال مسلمانان بسیاری از سراسر نقاط جهان برای انجام فریضه حج به کشور عربستان مسافرت می‌کنند، پس از وقوع این حادثه، بحث‌های متعددی درباره ابعاد حقوقی و سیاسی آن در جوامع اسلامی شکل گرفت. مهم‌ترین مسئله کفایت و توانایی دولت عربستان برای پذیرش مسلمانان و مدیریت مراسم حج بود. از سویی عربستان این موضوع را، به استناد به قاعده حاکمیت، مسئله داخلی تلقی کرد و آن را به معنای مداخله سایر کشورها در امور داخلی دانست. از سویی دیگر شدت ناتوانی عربستان در پذیرش اتباع سایر کشورها و مدیریت آنها در مسائل حج، موضوع عدم کفایت و ناتوانی دولت عربستان (آل سعود) را به صورت جدی برای کشورهای اسلامی مطرح نمود. در این میان البته واکنش‌های متعددی از سوی دولت‌های اسلامی به این وضعیت صورت گرفت. برخی از دولت‌ها این موضوع را امری عادی تلقی کردند و از کنار آن، چونان امری قابل پیش‌بینی در ازدحام انسانی گذشتند.^۲

آتش‌سوزی، ۳۴۳ حاجی کشته و ۱۵۰۰ نفر مجروح شدند؛ ۵. در سال ۱۹۹۸ حداقل ۱۱۸ نفر بر اثر ازدحام جمعیت کشته شدند؛ ۶. در سال ۲۰۰۱، ۳۵ نفر بر اثر ازدحام جمعیت کشته شدند؛ ۷. در سال ۲۰۰۴، ۲۵۱ نفر بر اثر ازدحام جمعیت کشته شدند؛ ۸. در سال ۲۰۰۶، ۳۴۵ نفر در مراسم سنگ‌زنی به نماد شیطان کشته شدند. نقل از دانشنامه آزاد ویکی پدیا:

<https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AD%D8%AC>> last vizited 2016/1/8

۱. این وضعیت در عربستان، ناشی از ساختار جدید قدرت و رقابت‌هایی است که میان شاهزادگان سعودی و گروه‌های صاحب قدرت برای افزایش اختیارات و نفوذ شکل گرفته است. برای بررسی بیشتر در این زمینه رک: «ساختار سیاسی قدرت در عربستان سعودی؛ دورنمای تحولات».

۲. موضع ترکیه در این زمینه، علی‌رغم انتقاد احزاب داخلی، حمایت از عربستان در فاجعه منا بود. رجب طیب اردوغان اعلام کرد مانند حوادث منا در جهان زیاد است و نباید گناه را به گردن عربستان سعودی انداخت. (به نقل از خبرگزاری کیهان، «فاجعه منا از منظر عربستان و هم‌پیمانانش»، ۱۱ آبان ۱۳۹۴، کد خبر: ۵۹۶۰۵).

<http://kayhan.ir/fa/news/59605>

برخی کشورها با طرح شکایت علیه دولت عربستان، در صدد جبران خسارات مادی و معنوی وارده بر اموال و اشخاص، در مراجع داخلی و بین‌المللی برآمدند. برخی دیگر نیز به اعتراض معمول دیپلماتیک به دولت عربستان بسنده کرده، عدم تکرار آن را از سوی عربستان یادآور شدند. البته برخی از کشورها نیز موفقیت عربستان در مدیریت حج را تبریک گفتند.^۱ در این میان بحث‌های حقوقی و سیاسی و دیپلماتیک بسیاری نیز از سوی تحلیلگران ارائه گردید. موضوع مهم مطرح شده از سوی ایران، پیگیری حقوقی و قضایی مسئولیت دولت عربستان در این زمینه است. البته بعضاً مباحث و مسائل حقوقی مطرح شده درباره ابعاد حقوق عمومی و حقوق بشری آن مورد توجه قرار گرفت.

در این نوشتار سعی شده است از منظر آموزه‌های حقوق عمومی (حاکمیت، سازمان و عملکرد دولت) و نیز اسناد حقوق بشری (نقض حق‌های بنیادین) ابعاد مختلف این حادثه را تحلیل و ارزیابی کنیم. منظور از ابعاد حقوقی عمومی، تبیین حقوقی روابط میان اتباع یک یا چند کشور یا خارجیان با دولت است؛ همچنین حقوق اساسی اتباع و اشخاص انسانی و نظام اداره مطلوبی که هر شهروند از یک دولت متبوع یا دولتی که تحت نظارت و حمایت آن قرار دارد، بهره‌مند است؛ همچنین حق‌های انسانی که دولت‌ها متعهد به حفظ و رعایت آن هستند و اسناد حقوق بشری و تعهدات عام ناظر بر حقوق بشر بر عهده دولت‌ها نهاده است، موضوع بحث ما را به خود اختصاص داده است. ابعاد حقوق بشری فاجعه منا در کنار مفاهیم حقوق عمومی، نشان‌دهنده برخی از ابعاد یک مسئله چندوجهی مرتبط با عملکرد دولت و نارسایی

۱. برای نمونه پادشاه بحرین با انتشار پیامی، برگزاری موفق مراسم حج را به سلمان بن عبدالعزیز پادشاه سعودی تبریک گفت. شیخ صباح الاحمد الجابر الصباح، امیر کشور کویت، تلگراف تبریکی به مناسبت پایان موسم حج ۱۴۳۶ هـ. ق. برای ملک سلمان، خادم الحرمین الشریفین، ارسال کرد. وی «تبریک خالصانه» خود را به دلیل «موفقیت بزرگ برگزاری موسم حج امسال» به شاه عربستان سعودی گفته و از تلاش‌های شخصی و دولت حکیم عربستان سعودی تقدیر کرده است. امیر کویت در این پیام همچنین به «خدمات‌رسانی و فراهم‌سازی وسایل راحتی و توجه ویژه پزشکی به حجاج سخن گفت». (به نقل از خبرگزاری کیهان، «فاجعه منا از منظر عربستان و هم‌پیمانانش»، ۱۱ آبان ۱۳۹۴، کد خبر: ۵۹۶۰۵).

ساختار حاکمیت و مدیریت مطلوب و قدرت عمومی و اداری در عربستان است. مجموع مسائل و اتفاقاتی که با روی کار آمدن هیئت حکمرانی جدید در عربستان، روز به روز آشکارتر از پیش نشان داده شده است.

در این نوشتار سعی شده است ابتدا فاجعه منا از منظر آموزه‌های حقوق عمومی بررسی شود و سپس ابعاد حقوق بشری آن مورد اشاره قرار گیرد. در بخش اول، این امر از منظر حقوق اساسی و حقوق اداری، به عنوان دو حوزه مهم مسائل حقوق عمومی، مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. آنچه در این بخش بیشتر بر آن تأکید شده است، مسائل مربوط به ناکارآمدی مدیریت قدرت عمومی در عربستان و حقوق اساسی شهروندان و اتباع بیگانه در این کشور، و نیز نظام حقوقی حاکم بر کارآمدی سازمان‌های اداری و اصول اداره خوب و حکمرانی خوب است.

در بخش دوم، ابعاد حقوق بشری این حادثه با تأکید بر تعهدات حقوق بشری دولت در زمینه رعایت حداقل حقوق بنیادین اتباع بیگانه و شهروندان مورد بررسی قرار گرفته است. از جمله شاخص‌ترین حقوق بشر که در این حادثه مورد تحلیل قرار گرفته، حق امنیت، حرمت جنازه مسلمان، حق حیات و کرامت انسانی، حق اطلاع‌رسانی، حق دسترسی به کمک‌های بهداشتی و دارویی و حق دسترسی به کمک‌های دیپلماتیک و کنسولی برای اتباع بیگانه است.

گفتار اول: فاجعه منا از منظر حقوق عمومی

ابعاد حقوق عمومی فاجعه منا را می‌توان در چارچوب قواعد بنیادین دو حوزه مهم حقوق اساسی و حقوق اداری تحلیل کرد. حقوق عمومی را در واقع می‌توان از یک منظر، حقوق معطوف به مدیریت قدرت سیاسی نام نهاد. این مدیریت قدرت در ساختار حقوق اساسی، خود را در چارچوب بندی حقوقی روابط میان قوای حاکم با یکدیگر و ساختارهای برآمده از آن و نیز روابط میان قدرت و اتباع نشان می‌دهد.

روابط میان ساختارهای قدرت را در ذیل حقوق اساسی نهادی، و روابط میان قدرت و اتباع را ذیل عنوان حقوق اساسی جوهری، و صورت‌بندی هنجارین قواعد برآمده از این مجموعه روابط (رابطه دولت و شهروندان اجزای دولت با یکدیگر) را ذیل عنوان حقوق اساسی هنجاری می‌شناسند. همچنین در ساختار حقوق اداری، قواعد حاکم بر سازمان‌های اداری (مفهوم شکلی) و نوع روابط حقوقی حاکم بر اداره و شهروند (مفهوم ماهوی) تحلیل می‌گردد. به نظر می‌رسد فاجعه منا در یک رویکرد تحلیلی و انتقادی از منظر دو حوزه حقوق عمومی، یعنی آموزه‌های حقوق اساسی و حقوق اداری، قابل تأمل است.

۱. فاجعه منا از منظر حقوق اساسی و مدیریت مطلوب قدرت سیاسی

فاجعه یک بعد تحلیلی از منظر حقوق اساسی در سطح کلان دارد که به نارسایی و عدم پاسخ‌گویی در ناتوانی مدیریت قدرت سیاسی معطوف می‌شود و بحثی بنیادین در مورد نقض حقوق اساسی اشخاص که امروزه دولت‌ها آن را مورد شناسایی و تضمین قرار داده‌اند.

نقض حقوق اساسی مسلمانان

حقوق اساسی افزون بر لایه نهادی، واجد لایه‌ای جوهری است. لایه جوهری که نشان دهنده حقوق اشخاص در برابر قدرت سیاسی است، حقوق اساسی را از سطح «چارچوب‌بندی حقوقی پدیده سیاسی»، به سمت «تضمین حقوق اشخاص» در برابر قدرت سیاسی می‌برد. در این رویکرد، معنای حقوق اساسی کاملاً متحول و تکمیل می‌شود. امروزه اهمیت این حوزه به اندازه‌ای است که در صورت عدم وجود چنین مفاهیم و ساختارهایی در قانون اساسی، می‌توان گفت که اساساً، حقوق اساسی وجود ندارد.

امروزه در بسیاری از کشورها، بخش عمده‌ای از قوانین اساسی به این موضوع پرداخته‌اند.^۱ واقعیت این است که عربستان هنوز وارد چنین مرحله‌ای از حقوق اساسی

---

۱. برای نمونه در قانون اساسی قبل از انقلاب اسلامی این امر با متمم قانون اساسی مشروطیت تکمیل و در قانون اساسی حاضر نیز فصل سوم (حقوق ملت) به تفصیل به این موضوعات پرداخته است. برای بررسی بیشتر رک:

نشده است و چنین امری (حقوق افراد در برابر حاکمیت) در این کشور مورد شناسایی قرار نگرفته است. بنابراین طبیعی است که در حادثه منا و حوادث مشابه، اساساً زمامداران و اجزای حاکمیت به چنین مسائلی ناآشنا و بی‌توجه باشند.

در حادثه منا آنچه خود را به صورت آشکار نمایان کرد، نقض حقوق اساسی مسلمانان حاضر در مراسم حج بود. امری که به وضوح در مجموع وقایع حادثه آشکار است. حق‌هایی نظیر حق حیات، حق دسترسی به کمک‌های بشردوستانه، حق دسترسی به امکانات بهداشتی و پزشکی، حق دسترسی به اطلاعات، و حق بر آب و هوای سالم، در معرض نقض قرار گرفتند.

لذا شوربختانه باید گفت حکومت عربستان در دسته کشورهای قرار گرفته است که در سطح هنجاری فاقد ساختار حقوق اساسی جوهری است و اساساً نوبت به تحلیل ساختارهای جوهری و برای تضمین حقوق اشخاص نمی‌رسد.^۱

۲. فاجعه منا از منظر حقوق اداری (اداره حج)

الف) اداره ناکارآمد

در فاجعه منا بسیاری از اعتراضاتی که از سوی قربانیان و دولت‌ها علیه عربستان صورت گرفت، مربوط به سوء مدیریت^۲ و شیوه اداره مراسم حج از سوی عربستان و سازمان‌های اداری ذی‌ربط بود. بنابراین مهم‌ترین نارسایی از منظر حقوق اداری می‌تواند

«بررسی دستورگرایی جوهری در قانون اساسی ایران و مشروطه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی، زینب درویش‌زاده، ۱۳۹۱.

۱. با وجود این، آنچه متأسفانه بیش از پیش حقوق‌دانان عمومی و بشر را متعجب می‌سازد، عضویت عربستان در شورای حقوق بشر سازمان ملل متحد است. کشوری که اساساً فاقد چنین نهاد یا مفهومی در درون حاکمیت و ساختار حقوق اساسی و حقوق بشر است. برای بررسی برخی ابعاد مسائل حقوق بشری عربستان رک: «بررسی تطبیقی گزارش‌های دوره‌ای عربستان و کانادا در شورای حقوق بشر»، فرزین خرازی، پژوهشنامه روابط بین‌الملل، ش ۴۴، ۱۳۸۸.

2. Maladministration

به ساختار نظام حقوق اداری در عربستان نیز مرتبط باشد. از منظر حقوق عمومی، در وضعیت مطلوب، باید روابطی نظام‌مند میان دستگاه‌های اداری حاکم باشد. علاوه بر این از منظر معیارهای حقوق اداری، روابط سازمان و اتباع نیز بسیار مهم است. وجود هرگونه آشفتگی، ناهماهنگی و ناتوانی در اجرای مطلوب وظایف سازمان، می‌تواند حاکی از یک نقیصه باشد. از این لحاظ در فاجعه منا این آشفتگی و عدم هماهنگی، با توجه به گزارش‌های در دسترس، به گونه‌ای آشکار وجود داشت.

امروزه در حقوق اداری، حکمرانی یا اداره، به صفت «خوب» مقید و مشروط شده است؛ چراکه از منظر حقوق اداری، اداره کردن می‌تواند خوب یا بد باشد. امروزه خوب بودن گاهی شرط مشروعیت اعمال قدرت سیاسی و اختیارات اداری تلقی می‌شود.^۱ با این توضیح می‌توان نارسایی‌های متعددی را در اداره و سازمان حج شاهد.

ب) حقوق اداری در وضعیت‌های اضطراری

امروزه به نظر می‌رسد نه تنها باید برای وضعیت‌های معمولی تدابیری اتخاذ شود تا میان سازمان‌های مختلف هماهنگی وجود داشته باشد، بلکه در وضعیت‌های اضطراری نظیر جنگ، سیل، زلزله، شورش‌ها و اجتماعات انسانی، این وضعیت به مراتب مهم‌تر است؛ امری که گاه با موضوع پدافند غیرعامل ارتباط پیدا می‌کند. امروزه دولت‌ها دریافته‌اند که برای چنین وضعیت‌هایی باید تدابیر اداری و سازمانی متفاوتی اندیشید. برخی برای چنین وضعیت‌هایی، توجه به شرایط مدیریت تجمعات^۲ انبوه^۳ را پیشنهاد داده‌اند.^۴ لذا بر اساس این انگاره، «ایمنی و امنیت این تجمعات و محافظت از مردم

۱. «تأملی بر اصول مدرن حقوق اداری در امور مدیریت خدمات کشوری»، هداوند و کاظمی، مجله راهبرد، ش ۶۷، ص ۶۶.

2. Crowd management

۳. «ضرورت مدل‌سازی نحوه تخلیه اضطراری زائران در تجمعات مذهبی و اماکن مقدسه»، امیر محمودزاده، شاخص،

خبرنامه مدیریت بحران حج و حادثه منا، ص ۱.

4. "The Causes and Prevention of Crowd Disasters", Fruin, John J First International Conference on Engineering for Crowd Safety, London, England, March 1993 Elsevier 1 Science Publishers, 1993.

در برابر مخاطرات طبیعی، انسان ساخت و تعمدی، از وظایف مهم مدیران و برنامه‌ریزان چنین مراسم‌هایی است.^۱ در حقوق اداری از منظر بسیاری از تحلیلگران این حوزه، اهمیت این موضوع، تأثیری است که این وضعیت بر شیوه تصمیم‌گیری‌های اداری دارد.^۲ لذا تفاوت نحوه تصمیم‌گیری و اتخاذ رویکردهای اداری مناسب و سریع، شاخصه مهم چنین وضعیت‌هایی در حقوق اداری است؛ امری که در فاجعه منا به نحو مطلوب و مناسبی به آن توجه نگردید. به گفته برخی از تحلیلگران «تخلیه اضطراری» مجروحان و حادثه‌دیدگان در این حادثه، مورد توجه مقامات اداری سعودی قرار نگرفت.^۳ از جمله شاخص‌ترین تدابیری که از یک دولت در چنین وضعیت‌هایی انتظار می‌رود، پیش‌بینی، پیشگیری، آمادگی برای مواجهه با بحران، واکنش و مقابله، و بازسازی است.^۴

ج) مدیریت ناکارآمد حج

گسترده‌گی فاجعه منا و ناتوانی دولت عربستان در اداره و سازماندهی آن، به ویژه در وضعیت‌های استثنایی مانند اجتماع انسانی حج، نشان می‌دهد که این مسئله بسیار مهم، از صلاحیت و توانایی دولت عربستان خارج است. به دنبال وقوع این حادثه، بسیاری از کشورها پیشنهاد واگذاری مدیریت حج به یک سازمان مشترک اسلامی را مطرح کردند.

۱. «تأملی بر فاجعه منا و مدیریت بحران تجمعات»، مهرباب شریفی سده، پایگاه تخصصی مدیریت بحران، ریسک و پدافند غیرعامل، قابل دسترس در:

http://www.bstech.ir/index.php/crisis_mng_mnu/1392_12_17_10_22_31/423_1394_07_23_10_12_31

۲. برای بررسی بیشتر در این خصوص رک: «نظریه اضطراری حقوق اداری، تصمیم‌گیری، اجرا و نظارت»، مشتاق زرگوش، مجله دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ش ۴۷، صص ۹-۳۰.

۳. «تخلیه اضطراری در حادثه منا از سوی مدیران سعودی صورت نگرفت»، سید مهدی هاشمی، شاخص، خبرنامه مدیریت بحران حج و حادثه منا، مهرماه ۱۳۹۴، ص ۱.

۴. «ضرورت مدیریت تجمعات انسانی برای جلوگیری از بحران‌های پیش رو»، ایران غازی، شاخص، خبرنامه مدیریت بحران حج و حادثه منا، مهرماه ۱۳۹۴، ص ۸.

برخی دیگر از کشورها پیشنهاد واگذاری این مدیریت به کشور ثالث دارای صلاحیت، بنا به صلاحدید دولت، یا مشارکت با کشورهای متبوع را مطرح نموده‌اند.^۱ همچنین استفاده از نیروهای مشترک کشورهای اسلامی نیز الگوی دیگر برای وضعیت کنونی است که پیشنهاد مناسبی به نظر می‌رسد.

از لحاظ معیار پاسخگویی و نیز سطح آن، مسئولیت اداره در این حادثه بسیار تأسفبار است. از لحاظ مسئولیت مدنی دولت نیز سازمان‌های اداری امروزه در برابر خطاها و قصور خود مسئولیت دارند. دکترین سستی عدم مسئولیت دولت، حتی در اعمال حاکمیت، در حال حاضر رنگ باخته است. در این حادثه مقامات عربستان نه تنها مسئولیتی نپذیرفتند، بلکه با فرافکنی اعلام کردند که فوت‌ها ناشی از بی‌نظمی خود حجاج یا گرم بودن هوا بوده است و حتی زیاران برخی از کشورها خودشان خواستار مردن بوده‌اند.

به نظر می‌رسد آنچه در آینده حائز اهمیت است وجود و ضرورت استانداردهای حداقلی در مدیریت تجمعات انبوه نظیر مراسم حج است. از منظر حقوق سازمان و اداره به نظر می‌رسد، مهم‌ترین دلایل و زمینه‌های این فاجعه را می‌توان در موارد ذیل خلاصه کرد:

- ناکافی بودن آموزش کارکنان در مدیریت بحران؛
- نبود امکانات و منابع لازم برای وضعیت‌های اضطراری؛
- استخدام و به‌کارگیری نیروهای ناکارآمد و غیر شایسته برای مدیریت حج؛
- پیش‌بینی نکردن ساختار و سازمان مناسب؛
- وجود انگیزه‌های غیرانسانی یا نبود انگیزه مناسب میان کارکنان و مدیران عربستانی؛

---

۱. برای ملاحظه دلایل و برخی از ابعاد این پیشنهاد رک: «تخلیه اضطراری در حادثه منا از سوی مدیران سعودی صورت نگرفت»، سالار مرادی، شاخص، خبرنامه مدیریت بحران حج و حادثه منا، مهرماه ۱۳۹۴، ص ۸.

- تشدید اختلافات مذهبی، دینی و سیاسی میان مسلمانان که به بی‌توجهی برخی مسئولان حج در مورد مسائل برخی از کشورها منجر می‌گردد.

- دخالت دادن انگیزه‌های سیاسی و مذهبی در عرضه خدمات به حجاج که می‌تواند نقض آشکار اصل بی‌طرفی در حقوق اداری باشد.^۱

گفتار دوم: فاجعه منا از منظر حقوق بشر

در این فاجعه آنچه بیش از پیش خود را نشان داد، نقض حق‌های بشری بود. به خطر افتادن جان و مال هزاران زائر، نقض و تحدید حق حیات، کرامت انسانی، محدودیت و عدم دسترسی به کمک‌های غذایی و دارویی و بهداشتی، عدم دسترسی به کمک‌های بشردوستانه و فوری، توهین و تهدید و نقض امنیت انسانی، نقض دسترسی به اطلاعات و نقض حرمت جنازه انسان، تنها بخشی از مسائل و ابعاد حقوق بشری فاجعه مناست.

امروزه موضوع حقوق بشر و تعهد دولت‌ها به رعایت آن در اسناد و مقررات متعددی مورد تأکید قرار گرفته و برخی از تعهدات حقوق بشری اساساً جنبه عرفی و الزام‌آور در روابط میان دولت‌ها و اتباع خود در دیگر کشورها یافته است. بسیاری از حق‌های مقرر در اعلامیه جهانی حقوق بشر، در قالب اسناد و کنوانسیون‌های متعدد در روابط میان کشورها ظاهر شده است. در کشورهای اسلامی نیز در چارچوب قواعد حقوق بشر اسلامی، حق‌های گوناگونی برای افراد شناسایی شده که دولت‌های اسلامی متعهد به رعایت آن هستند. شاخص‌ترین سند در میان کشورهای اسلامی، اعلامیه قاهره است. با وجود این، عربستان همواره عملکرد بسیار ضعیفی در شناسایی، رعایت و تضمین حقوق انسانی داشته است. فاجعه منا برای نمونه می‌تواند نشان دهد که چگونه حق‌های بین‌دینی

۱. مطابق این اصل مهم حقوق اداری، تصمیم‌گیرندگان باید بی‌طرف بوده، از هرگونه جانبداری و غرض‌ورزی Bias مصون باشند. برای بررسی بیشتر رک: اصول حقوق اداری، مهدی هداوند و علی مشهدی، ص ۳۳۶.

چون حق حیات، حرمت جنازه انسان، و امنیت فردی نقض گردیده است. بر این اساس می‌توان ارتباط حادثه منا را با تعهدات حقوق بشری عربستان در قبال اتباع بیگانه بررسی و تحلیل کرد.

۱. نقض حق حیات

حق حیات در زمره حقوق مرتبط با امنیت فردی است. اهمیت این حق به اندازه‌ای است که حتی در وضعیت‌های اضطراری هم نمی‌توان آن را نادیده گرفت.^۱ این حق، علاوه بر منابع اسلامی مورد قبول تمامی مسلمانان، در اعلامیه قاهره (اعلامیه اسلامی حقوق بشر) و نیز در اسناد بین‌المللی و جهانی حقوق بشر به عنوان یک حق بینادین مورد شناسایی قرار گرفته است. در ماده ۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر مقرر گردیده است که هرکس حق حیات، آزادی و امنیت شخصی دارد. در منابع اسلامی، به ویژه در آیات و روایات، به اهمیت احترام به حیات انسانی تأکید ویژه‌ای شده است. در سوره نساء آمده است: «وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مَّتَعَمَدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا» (نساء: ۹۳). همچنین در آیات متعددی، از جمله سوره مبارکه انعام، آیه ۱۵۱ و سوره مبارکه اسراء، آیه ۳۳ بر ممنوعیت ریختن خون انسان‌ها به ناحق، تأکید شده است.

در روایات متعددی که از پیامبر ﷺ به ما رسیده است بر حرمت حیات انسان‌ها تأکید گردیده است. اهمیت این مسئله به اندازه‌ای است که رسول اکرم ﷺ فرمودند: «هرکس حتی با سخن گفتن در کشتن مسلمانی شریک شود، روز رستاخیز از رحمت خدا مأیوس خواهد بود». در کتب فقهی و حقوقی اسلام نیز ادله فراوانی در خصوص حرمت حیات مسلمان وجود دارد.

در فاجعه منا این وجه از امنیت فردی، سهواً یا تعمداً، در معرض نقض آشکار قرار گرفت. در ارتباط با نقض این حق از منظر حقوق بین‌الملل بشر، برخی گفته‌اند:

۱. «حق حیات»، سید محمد قاری سید فاطمی، مجله تحقیقات حقوقی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ش ۳۱، ص ۱۴۹.

عربستان یک عضو جامعه بین‌المللی بوده و حق حیات نیز، یک حق مسلم بشری است. دولت‌ها طبق حقوق بین‌الملل در قبال حق حیات، تعهدات ایجابی هم دارند؛ یعنی باید از جان کسانی که در قلمرو آنها هستند، محافظت کنند و نگذارند به خطر بیفتند. در واقع دولت‌ها متعهد به «مراقبت مناسب» هستند... اگرچه عربستان عضو میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیست، اما هیچ تردیدی در عرفی بودن حق حیات به طور کلی وجود ندارد. به علاوه در قبال قربانیان و شهدای ایرانی یک تعهد ویژه هم وجود داشته است.^۱

۲. نقض کرامت انسانی حجاج

در حقوق اسلام و نیز در حقوق سایر ادیان و نیز نظام بین‌المللی حقوق بشر، می‌توان گفت مبانی طرح حقوق بشر حفظ و رعایت کرامت انسانی است. خداوند سبحان می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَجْرِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا»^۲ این اصل بنیادین تقریباً در تمامی اسناد و اعلامیه‌های حقوق بشر مورد اشاره قرار گرفته است. در فاجعه منا شاید شاخص‌ترین حقوقی که مورد نقض قرار گرفت، کرامت انسانی زائران و مسلمانان بود.^۳ گزارش‌هایی که در مورد رفتارهای نامناسب مأموران سعودی با زائران، مجروحان و اجساد منتشر گردید، نشان می‌دهد که تا چه اندازه این اصل بنیادین نقض گردیده است.

بدن مطهر شهدای این فاجعه آشکارا مورد بی‌احترامی قرار گرفت؛ درحالی‌که بر اساس ماده دوم اعلامیه حقوق بشر اسلامی مصوب ۱۹۹۰، حرمت جنازه انسان باید

۱. «نحوه دریافت غرامت خانواده جانباختگان منا»، امیر مقامی، شیعه نیوز، آبان ۱۳۹۴.

http://www.shia_news.com/fa/news/103766/9/8/1394

۲. ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم و آنان را در خشکی و دریا برنشانده‌ایم و از پاکیزه‌ها روزی‌شان داده و آنان را بر بسیاری از آفریده‌های خویش برتری خاصی داده‌ایم. (اسراء: ۷۰)

۳. «فاجعه منا هتک حیثیت به کرامت انسانی بود»، احمد مسجد جامعی، خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۴/۷/۶. کد خبر: ۹۴۰۷۰۶۰۳۸۵۳

حفظ شود و بی‌احترامی به آن جایز نیست. همچنین بر اساس ماده ۷ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مصوب ۱۹۶۶، هیچ‌کس نباید در معرض شکنجه یا رفتار تحقیرآمیز و مجازات غیرانسانی و وحشیانه قرار گیرد.^۱ بنابراین می‌توان برخورد نامناسب مدیران حج عربستان را مصداق بارز نقض کرامت انسانی حجاج دانست.

۳. نقض امنیت فردی

امنیت از مؤلفه‌های بنیادین حقوق بشر، به ویژه در رویکرد نسل اولی آن است. ماده سوم اعلامیه جهانی حقوق بشر بر بهره‌مندی هر کس از حق امنیت شخصی صحه گذارده است. از همه مهم‌تر در منابع اسلامی، امنیت در معنای عام، به عنوان یکی از نعمات الهی شمرده شده است. در منابع اسلامی متعددی مکه به مثابه محل امن و نمونه‌ای که در آن امنیت تمامی موجودات اهمیت ویژه‌ای می‌یابد، معرفی شده است.^۲ عربستان در این زمینه وضعیت مناسبی ندارد و همواره نقض این حق در عربستان مورد توجه شورای حقوق بشر بوده است.^۳ بنابراین نیروهای سعودی، چه در ایجاد حادثه و چه در وقایعی که بعد از حادثه اتفاق افتاد، با انجام ندادن برخی تکالیف و نیز با انجام دادن برخی اقدامات بازدارنده، این حق بنیادین را نقض کردند.

۴. نقض آزادی رفت و آمد

این حق در فاجعه منا، نه تنها در مورد حجاج، بلکه در مورد بستگان، نیروهای امدادی، اتباع و نیز مأموران ذی‌صلاح کنسولی، به نحو وسیعی نقض شد. آزادی رفت و آمد در بند ۱ و ۲ ماده ۱۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر مورد شناسایی قرار گرفته است و به

۱. «مستولیت فقهی و بین‌المللی عربستان در فاجعه منا»، کاظم غریب‌آبادی، همایش بررسی راهکارهای حقوقی

پیگیری فاجعه منا، دانشکده حقوق دانشگاه تهران، مهر ماه ۱۳۹۴.

۲. «أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا» (عنکبوت: ۶۷)

۳. «شورای حقوق بشر سازمان ملل متحد و وضعیت حقوق بشر در عربستان سعودی»، سید علی سادات اخوی،

فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ش ۴، ص ۶۹۹.

موجب آن، هر کس حق دارد داخل هر کشوری آزادانه عبور و مرور کند. همچنین هر کس حق دارد هر کشوری و از جمله کشور خود را ترک کند یا به کشور خود بازگردد. در منابع اسلامی نیز تردد اشخاص حتی غیر مسلمان و بیگانگان (به جز برخی از استثنائات نظیر منطقه حرم و مساجد که جنبه کراهت دارد) در قلمرو اسلامی آزاد است. با توجه به وقایعی که در فاجعه منا گزارش شده است، تضییقات و محدودیت‌های غیر ضروری متعددی برای حجاج و وابستگان آنان و اتباع کشورهای اسلامی به وجود آمد.

۵. حق دسترسی به کمک‌های بهداشتی غذایی و دارویی

به گفته بسیاری از کارشناسان، بخش عمده خسارات انسانی این حادثه به ناتوانی و تضییقات و محدودیت‌هایی برمی‌گردد که در مورد دسترسی مجروحان و بیماران و حادثه‌دیدگان به کمک‌های بهداشتی و دارویی وجود داشت. این حق امروزه به عنوان حقی با رنگ و بوی نسل دوم، دولت‌ها را مکلف کرده است تا کمک‌های بهداشتی، دارویی و غذایی را برای اتباع خود، به ویژه اتباع آسیب‌پذیر فراهم نمایند. از جمله موارد مهمی که در اجتماعات عظیم انسانی نظیر مراسم حج باید مورد توجه قرار گیرد، فراهم کردن امکانات مرتبط با حق بر بهداشت، حق بر غذا و حق بر کمک‌های پزشکی و دارویی است. ولی به نظر می‌رسد رژیم سعودی به این مسئله توجهی نکرده است.

۶. حق دسترسی به اطلاعات

امروزه دسترسی به اطلاعات، به ویژه در وضعیت‌های اضطراری، در زمره حقوق بنیادین اتباع شناخته شده است. در حادثه منا این حق آشکار نقض شد.^۱ براساس اطلاعات موجود، از همان لحظات نخستین قوع حادثه، دسترسی به اطلاعات با مشکلات متعددی در مورد دولت‌های اسلامی و اتباع و حجاج فراهم شد. بسیاری از اعتراضات نیز در سطح رسانه‌های خبری، به موضوع امنیتی شدن فضای حادثه

۱. «مسئولیت فقهی و بین‌المللی عربستان در فاجعه منا».

برمی‌گشت. امروزه اهمیت دسترسی به اطلاعات برای ارائه کمک‌های فوری اضطراری بسیار مهم است.

۷. حق بر آب سالم و هوای سالم

حق دسترسی به آب آشامیدنی سالم و نیز حق بر تنفس در هوای پاک، هرچند در وضعیت‌های اضطراری کمتر مورد توجه اسناد حقوق بشری است، لیکن اگر در وقایع بعد از حادثه تأمل شود، افزایش تعداد قربانیان، بیشتر به دلیل عملکرد نامناسب در تأمین و احیای شرایط مجروحان حادثه بود. در این میان بسیاری از مجروحان و حادثه‌دیدگان بر اثر نرسیدن آب و هوای کافی وفات یافتند.^۱ به نظر می‌رسد دولت عربستان در تأمین آب که می‌توانست نقش بسیار مهمی در کاهش تلفات انسانی داشته باشد، کوتاهی کرده است.

۸. حق دسترسی اتباع به خدمات کنسولی

اصولاً عربستان در مورد رعایت حقوق بیگانگان، طبق گزارشی که گزارشگر ویژه مهاجران در این خصوص ارائه نموده است، وضعیت مناسبی ندارد.^۲ در حقوق بین‌الملل و در چارچوب کنوانسیون ۱۹۶۳ وین، اتباع هر کشور از حق دسترسی به خدمات کنسولی بهره‌مندند. مبنای این حق، حمایتی است که باید هر کشور از اتباع خود به عمل آورد. بر اساس ماده ۳۶ کنوانسیون، مأموران کنسولی دولت فرستنده و اتباع این دولت در قلمرو دولت پذیرنده حق دسترسی و برقراری ارتباط با یکدیگر را دارند. هرگونه توقیف، زندانی یا بازداشت اتباع دولت فرستنده باید بدون تأخیر و بنابر تقاضای ذی‌نفع، به اطلاع پست کنسولی دولت فرستنده برسد.^۳ ماده ۳۷ کنوانسیون نیز

۱. «اغلب تلفات منا بر اثر تشنگی بود»، مهدی‌علی بابایی، شاخص، خبرنامه مدیریت بحران حج و حادثه منا، مهر ماه ۱۳۹۴، ص ۳.

۲. «شورای حقوق بشر سازمان ملل متحد و وضعیت حقوق بشر در عربستان سعودی»، ص ۷۰۵.

۳. «مستولیت فقهی و بین‌المللی عربستان در فاجعه منا».

تصریح می‌کند هرگاه دولت پذیرنده اطلاعاتی را در رابطه با فوت اتباع دولت فرستنده در دست داشته باشد، باید مراتب را بدون تأخیر به اطلاع پست کنسولی دولت فرستنده برساند.^۱ همچنین بر اساس « ماده ۳ عهدنامه مودت میان ایران و عربستان ناظر بر این موضوع است که مقرر می‌دارد: عربستان متعهد می‌گردد نسبت به حجاج ایرانی از هر حیث مثل سایر حجاجی که به بیت‌الله الحرام می‌روند، معامله و رفتار نموده و اجازه ندهد که نسبت به حجاج ایرانی، در ادای مناسک حج و فرایض دینی آنها هیچ‌گونه مشکلی ایجاد شود و نیز تعهد می‌نماید که وسایل امنیت و آسایش و اطمینان آنها را فراهم نماید. از این رو، دولت عربستان نسبت به حفظ جان، سلامت و ایمنی زائران مسئول بوده و وظیفه تأمین حداکثری آن را داشته است.^۲ در این فاجعه عربستان آشکارا تعهدات کنسولی خود را در مورد ارائه اطلاعات دقیق و سریع شهدا و نیز فراهم کردن و ارائه انواع خدمات کنسولی نقض کرد.

نتایج فصل

حادثه منا، اتفاق ناگوار و بی‌سابقه‌ای بود که برای زائران خانه خدا پیش آمد و مسلمان بسیاری را در کشورهای اسلامی متأثر کرد. این حادثه افزون بر ابعاد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، دارای ابعاد حقوقی متعددی است. در این میان از منظر حقوق عمومی آنچه بیش از پیش آشکار است، ناکارآمدی قدرت اداری و سیاسی در عربستان و مشکلات مهم داخلی است که گریبان‌گیر این کشور شده است. از منظر سازمان و اداره نیز نبود ساختار اداری دمکراتیک مبتنی بر رأی مردم، اداره را به موجودیتی غیر مسئول، غیر پاسخگو و ناکارآمد تبدیل کرده است؛ امری که امروزه با هیچ یک از بنیان‌های حقوق اساسی و حقوق اداری سازگار نیست.

۱. «مسئولیت فقهی و بین‌المللی عربستان در فاجعه منا».

۲. همان.

از منظر حقوق بشر نیز فاجعه منا نشان‌دهنده برخی از ابعاد یک مسئله چندوجهی مرتبط با عملکرد و تعهد دولت عربستان در رعایت حقوق بنیادین بشر و احترام به آن است. پیش‌بینی رعایت سازوکارهای تضمین و تأمین حقوق بنیادین مبتنی بر کرامت انسانی در مراسم حج، حداقل انتظاری است که از دولت عربستان می‌رفت. تعهد به رعایت این دسته حقوق، به ویژه در وقایع پس از حادثه و از سوی دیگر، عملکرد حقوق بشری عربستان و سران آن بسیار قابل تأمل و پیگیری است. از آشکارترین حق‌هایی که در این حادثه، به ویژه بعد از آن، نقض شد می‌توان به حق امنیت، کرامت حجاج، حق حیات، حق دسترسی به اطلاعات، حق دسترسی به خدمات پزشکی و دارویی، حق بر اداره خوب، حق دسترسی به خدمات کنسولی، حق بر آب و هوای سالم را بر شمرد. ابعاد حقوق عمومی و حقوق بشری این حادثه، مسئله‌ای نیست که به سادگی بتوان از کنار آن گذشت. انتظار آن است که جامعه بین‌المللی حداقل به سمت بی‌طرفی در موضوعات حقوق بشر حرکت کند و ابعاد مختلف ناکارآمدی قدرت سیاسی و نیز احترام به حقوق اشخاص و پاسخگویی و مسئولیت دولت عربستان را مورد توجه ویژه قرار دهد.

